

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са V међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у
Крагујевцу
(29-30. X 2010)

Књига I

КЊИЖЕВНИ
(СТАНДАРДНИ) ЈЕЗИК И
ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОСТИ

Крагујевац, 2011.

Никола И. РАМИЋ¹

Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

АКЦЕНАТ ПРИЛОГА У СРПСКИМ ГОВОРИМА ЈУГОЗАПАДНЕ БОСНЕ

У овом раду² настоји се представити стање акцената у категорији прилога у српским ијекавским говорима југозападне Босне. Грађа је прикупљана путем упитника³ и биљежењем континуалног говора, а коментарише се са становишта припадности тога говора западним говорима источнохерцеговачког типа. Посебно се указује на потребу тумачења прозодијских карактеристика прилога с обзиром на њихову семантичко-функционалну блискост са другим врстама ријечи, првенствено са придјевима.

Кључне ријечи: акценација, прилози, придјеви, лексички акценат, реченични акценат

1. Акценту прилога у оквиру монографских студија из дијалектологије ријетко се поклања посебна пажња. Напомене о томе дају се онда када се говори о природи акцента других врста ријечи, или је акценат забиљежен у одјелцима у којима се говори о њиховом фонетском лику или граматичком статусу, а у којима се прозодијске особености не коментаришу. Тако се поступа због општег правила да су прилози по поријеклу „скамењени облици деκлинације (овамо долазе и глаголски прилози)“ (Белић 1972: 248) у којима су, поред осталог, сачуване и старе акценатске карактеристике других врста ријечи. То значи да су они резервоар података занимљив прије свега за историјску граматику, па се такав приступ чини оправданим, али је и мањкав због тога што на тај начин није могуће добити јаснију слику стања акцената прилога ни у појединим локалним идиомима, ни у многим појединачним примјерима.

Један од разлога за такав приступ јесте и законитост да прилози у говорном процесу често саображавају лексички акценат реченичној интонацији, па се за читаве семантичке групе замјеничких прилога да закључити да на тај начин могу ослабити или потпуно изгубити акценат. Акценат им је подложен деформисању и када су по природи своје функције носиоци реченичног акцента, (и) због емфатичког начина изговора.

У приручницима о акцентима, па и у граматикама и рјечницима, управо код прилога неријетко се препоручује или допушта мноштво акценатских ликова, па се чак и наглашава да „ниједан од њих није у супротности са основним законитостима новоштокавског система ... *дѡвде - дѡвдѣ - дѡвде - дѡвдѣ - дѡвде - дѡвдѣ*

1 nikola_ramic@yahoo.com

2 Рад је урађен у оквиру научног пројекта 178009 (*Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*), који финансира Министарство науке Републике Србије.

3 Упитник за испитивање акцента у штокавским говорима Берислава М. Николића (Николић Б. 1966/67: 327), Упитник Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе САНУ и Упитник за испитивање босанско-херцеговачких говора Института за језик и књижевност у Сарајеву.

– *дòвдѣ* и сл.“ (Пецо 1967: 119)⁴. Регистровање што је могуће потпунијег инвентара прилошких јединица и њихових изговорних варијација у локалним идиомима обогатило би репертоар података о прозодијским карактеристикама прилога, и омогућило потпуније сагледавање ове вишеструко занимљиве проблематике, па и поређење и лакше коначно одабирање ликова при некој врсти стандардизације, јер критеријуму заснованом на правилима о дистрбуцији акцената увијек треба прикључити барем онај који се тиче распрострањености појединих ликова. То сугерише потребу прикупљања више информација и о акценту прилога без обзира на њихово поријекло.

1.1. Информације те врсте добијају на значају при подјели прилога на праве и неправе. Док су у правих прилога, који су немотивисани, информације о прозодији занимљиве првенствено са историјскограматичког становишта, у неправих, мотивисаних прилога, због семантичко-функционалне блискости са другим врстама ријечи и у науци све израженијег увјерења о потреби тумачења релација *ирилог* ~ *мотивна ријеч* категоријалном полисемијом, или обличким варирањима ријечи сличним парадигмама, прозодијске карактеристике неријетко се издвајају као носиоци дистинкција.

Пошто прилози придјевског поријекла добро чувају основне карактеристике лексичког акцента, без обзира на интонационе разлике између реченица различите синтаксичке вриједности, они су најчешће предмет интересовања истраживача.

2. У овом раду настоји се представити стање акцената прилога у ијекавским говорима на подручју југозападне Босне, а онда га прокоментарисати са становишта припадности тога говора западним говорима источнохерцеговачког типа, уз напомене о запажањима на који начин се прилози који су мотивисани издвајају у посебне језичке јединице у идиому са унутрашњом саморегулативом.

Дијалекатска грађа је разврстана према подјели прилога у складу са традиционалном граматиком, према томе шта означавају, на прилоге за вријеме, мјесто, начин, количину и узрок. То су јединице које могу бити занимљиве не само прозодијски, него и фонолошки, морфолошки или лексички, а серије прилога придјевског поријекла довољно је наводити по моделима, према придјевским акценатским типовима и са модификацијама било које врсте.

а) Прилози за в р и ј е м е:

Они који имају у основи именице *дан* или *ноћ*, или су на неки други начин у вези са означавањем дијелова дана:

д̀анас, д̀анаске⁵, с̀утира, нòћа^с, нòћа^{ске}, ј̀учѣ, ѝрѣкјучѣ, н̀ајкјучѣ, љ̀ве^ачѣ, љ̀ве^ачѣ, нѣкве^ачѣ, в̀азд̀ан, в̀азд̀ан, в̀азда, д̀бд̀ан, д̀вд̀ан, с̀иноћ, д̀вноћ, о̀јушрòс, ј̀ушрòс, ј̀ушрòске, из̀јушра, љ̀зушра, из̀ушра, уишра, ѝрѣкòсушра, ѝрѣкосушра, ѝрòјсушра.

4 У Речнику САНУ акценатски ликови овога прилога гласе: *д̀òвдѣ* и *д̀òвде* (*д̀òвде*) (и са ијекавским формама). У једнотомном Речнику српскога језика стоји: *д̀òвдѣ* и *д̀òвде*. У хрватском стандарду изричито се сугерише да је дугосилазни акценат на првом слогу – *д̀òвде*, али се допушта и лик са дугоузлазним акцентом – *д̀òвде* (Вукушић 2006: 198). На сличан начин поступљено је и када су многи други прилози у питању, па се допуштају вишеструке акценатске могућности: нпр. уп. у РСАНУ *д̀òшлѣ* (*д̀òшлѣ*), *д̀òкле* (*д̀òклѣ*), *л̀ане* (*л̀анѣ*), *л̀ани* (*л̀ани*) и *л̀ани* (*л̀ани*), у РСМ *д̀òклѣ*, *д̀òшлѣ*, *л̀ане*, *л̀ани* и *л̀ани*, а у хрватском стандарду *д̀òкле* и *д̀òкле*, *д̀òнде* и *д̀òнде*, *л̀ани* (Вукушић 1006: 198) итд.

5 Партикуле се често додају прилозима (најчешће прилозима за мјесто). Оне могу бити разноврсне: -к, -ка, -ке, -р, -ра, -ре, -н, -на ..., а није необично да их је више у једној ријечи: -каре, -кана,

Прилози који су у вези са називима годишњих доба:
љѣши, зими, зими, љѣшѣс, зимѣс, озимѣс, јесѣнас, прѣљѣшѣс.
 Увијек је *лани, прѣклани*.

И у других прилога за вријеме доста је фонетски и прозодијски различитих ликова:

прѣје, прѣво, изнѣјирѣје, нѣјирѣје, нѣјирѣје, исѣријѣ, исѣријѣ, исѣрѣва, мѣло^аирѣје,
мѣло^аирѣм, идслије, идслије, идслим, нѣјослим, нѣјослије,
јѣиѣ(ш), јѣиѣ(ш),
(о)скѣро(м), скѣра, ѣскѣра,
чѣском, чѣсом,
ѣдмѣ, нѣмѣ,
(бир)вѣкшиле,
вѣв^ијѣк, вѣѣк.

У прилога *сада, када, шѣда* акценат је силазни ако се не јавља покретни вокал, а узлазни ако су дугим покретним вокалом: *сѣш, шѣд^ш, кѣш, кѣдѣ, сѣдѣ, сѣдѣ,*
кѣдѣ, шѣдѣ, а онда је са више разноврсних ликова – *ѣндѣ(к), ѣндѣ(к), ѣндѣ(к), ѣндѣ(к).*

б) Прилози за м ј е с т о:

Ови прилози издвајају се великим бројем разноврсних прозодијских и гласовних ликова:

ѣвѣ, ѣвѣ, вѣѣ, вѣѣ, вѣѣка, вѣѣка, ѣвѣкаре, ѣвѣкарѣце,
ѣндѣ, ѣндѣ, ѣндѣ, нѣндѣ, нѣндѣ, нѣндѣ,
шѣвѣ, шѣвѣ, шѣшѣ, шѣшѣкаре, шѣшѣкарѣце,
ѣвѣлѣн, ѣвѣлѣн, ѣвѣлѣн, ѣвѣлѣн, ѣвѣшѣ, ѣвѣдѣ, ѣвѣдѣ,
ѣшѣлѣн, ѣшѣлѣн, ѣклѣн, ѣклѣн,
нѣнамо, шѣмо, вѣмо, шѣмѣкарѣце,
ѣдрѣ, ѣдѣ, ѣдѣ, ѣдѣдѣ, ѣдѣ, ѣдѣдѣ, сѣрѣму, брѣду,
ѣлѣко, ѣлѣко,
сѣвѣшѣ, сѣвѣдѣ, сѣвѣшѣ, сѣвѣдѣ, сѣѣѣ, сѣѣѣ,
ѣклѣн, ѣклѣн, ѣвлѣн, ѣвлѣн, ѣколо, нѣоколо.

в) Прилози за н а ч и н:

брѣ, брѣ,
шѣкѣ, вѣкѣ, нѣкѣ, нѣкѣ, нѣкѣ, сѣкѣ,
нѣкасѣ, кѣсѣ, шѣсѣ, , врѣ, врѣ, дерѣ, шѣшѣ, шѣшѣ,
ѣмѣниѣ, шѣшѣшѣ,
шѣлѣко, шѣлѣко,
ѣшѣка, ѣшѣка, ѣѣѣ, ѣѣѣ,
ѣѣѣ - ѣѣѣ.

г) Прилози за к о л и ч и н у:

ѣѣѣ, мѣѣѣ, сѣѣѣ,
мѣѣѣ, мѣѣѣѣ, зѣѣѣ, зѣѣѣ, зѣѣѣѣ, зѣѣѣѣ.

д) Прилози за у з р о к:

ѣѣѣѣ, сѣѣѣѣ.

-карѣ итд. Тешко је утврдити да ли су оне морфологизиране, или су обиљежје експресивног изражавања.

3. У придјевских прилога акценат је често диференцијални знак и разграничава категорије *придјев ~ ирилог*. То је историјскограматички разјашњено познатим Сосировим законом, па се зна да је опште правило да прилози задржавају стари акценат средњег рода придјева у неодређеном виду, јер они то по поријеклу и јесу, а придјеви га не чувају, него га често уједначавају према другим облицима. То ипак не гарантује да је изговорна вриједност прилога различита у односу на средњи род придјева, јер је у различитих акценатских типова придјева у новоштокавским говорима судбина тога акцента неједнака. Због тога је акценат оваквих прилога најупутније провјерити према акценатским типовима придјева, наводити типичне односе и посебно коментарисати оне који се на неки начин издвајају у односу на новоштокавски просјек.

3.1. Стари акценатски односи најбоље се уочавају у једносложним придјевима дугога слога, гдје се уједначавање акцента средњег рода врши према женском роду, а прилог задржава стари акценат који је једнак акценту мушкога рода, и тако је у скоро свим новоштокавским говорима.

То значи да овакви прилози данас имају акценат једнак акценту придјева у мушком роду, односно да су према придјевском типу *благ* – *блага* прилози *благо*, *врђно* и сл., али је *брзо*, и сасвим спорадично системско *брзо*, мада је *набрзо*, *убрзо* и сл. Разлог преовладавању акценатског лика са дугим узлазним акцентом могао би бити то што се овдје придјев *брз* скоро и не употребљава у свом основном значењу, када је редовно замијењен придјевом *чврст* : *чврсти* парип, али и у значењу „спретан, окретан“ – *чврста* купилица. Пошто се исти семантички садржај изражава другим гласовним скупом, па акценатска дистинкција постаје непотребна, елиминише се потреба очувања старог акцента и истовремено поспјешује процес уопштавања узлазног акцента, сагласно принципима морфолошке аналогije. И један и други лик биљеже Вуков рјечник и Речник САНУ, наводећи *брзо* као побочну варијанту, што показује да је тај лик познат и шире посвједочен, а у једнотомном рјечнику МС само је *брзо*. Треба нагласити да је одвје и *близо*, те да исту форму има и приједлог: *стаћи близо*, *близо куће*, ријетко је *близо*, а није посвједочено *близу* (уп. *брзо* говори, ај *брзо*, *брзо* вамо; *близо* је, *близо* Ради паша, *близо* стан^нце ...).

3.2. Акценатски односи придјева краткога слога и прилога, као и придјева другачије слоговне структуре и од њих насталих прилога морају се посматрати другачије. Упутно је да основно полазиште буде чињеница да прилози чувају старо акценатско мјесто. То не значи да у тих акценатских типова није примјењив познати Сосиров закон о помјерању акцента. Закон је примјењив, али је, под разним погодбама, у облицима неких придјева долазило до даљих различитих измјена акцената у облицима, па у многим случајевима није могуће говорити о идентификацији акцента прилога према критеријуму његове једнакости са акцентом придјева у мушком роду, нити је лако провидна веза акцента прилога са средњим родом придјева.

Према типу *здрав* – *здрава* прилози се *дуго*, *лако* и сл., што значи да се алтернација одржава, јер је придјев промијенио акценат у средњем роду *дуго*, *лако* и сл., гдје је у Даничића силазни акценат (Даничић 1925: 213)⁶.

Према типу *гладан* – *гладна* системски је у прилога силазни акценат *и^нјесно*, *ладно* ... али *давно*, јер према њему овдје нема придјева у неодређеном виду, а

6 „У свијех остаје акценат без промјене: *здрав*, *здрава*, *здрaво*. – Таки су адјективи: *вит*, *грѣз*, *дѣз*, *здрав*, *знан*, *кљаст* ...“ (213).

двојно је *шешко* и *шешко*: *шешко* се живи, *шешко* жив ђстѡ (в. Николић М. 1991: 143).

Некада су акценатске разлике *придјев* ~ *прилог* могуће и због тога што прилог само привидно чува старо мјесто, јер је аналошки, због семантичке једнакости са падешко-приједлошком синтагмом (в. Белић 1914: 29), па се онда јављају дублети (*широк* – *широка* – *широко* : *широко* и *широко*, а доказ томе је и преношење *нашироко*, под утицајем акузатива *у ширину* и сл.).

У прилога *ишило*, *широко* и *широко*, *нашироко*, *дубоко* и *дубоко*, *удубоко* и сл., који се обично јављају као дублети, лик са узлазним акцентом у директној је корелацији са придјевима акценатског типа *иошишен* – *иошишена*, а лик са силазним акцентом опет је резултат уопштавања.

3.3. Опозиција *прилози* ~ *придјеви* у вези са акценатским типовима придјева који су према Даничићу са непромјењеним силазним акцентом у овом говору често се успоставља управо због тога што придјеви разједначавају акценат, односно прилазе оном придјевском типу у којег је опозиција стабилна. Тако је *шужан* – *шужно* : *шужно*, *киван* и *киван* – *кивно* : *кивно*, *б^чједан* – *б^чједна* : *б^чједно*, *сладак* – *слашко* : *слашко*, *сишан* – *сишино* : *сишино*, *низак* – *ниско* : *ниско*, *бистар* – *бистро* : *бистро*, *мрзак* – *мрско* : *мрско* и др. Значајно је нагласити да у тих истих акценатских типова придјеви у којих није остварена прилошка употреба углавном не мијењају акценат, па је *кршан* – *кршна*, *родан* – *родна*, *глошан* – *глошина*, *мл^чјечан* – *мл^чјечна*, *сушан* – *сушна* итд.

3.4. На сличан начин могуће је посматрати и акценатске односе прилога са другим мотивним ријечима. Тако је нпр. *зимус* са аспекта прозодијских карактеристика потребно посматрати другачије него *зим*. Облик *зимус* има стабилан акценат, али он није у функцији успостављања опозиција – пошто је то већ учињено морфолошким средствима, и подложен је системским акценатским законитостима као и свака друга ријеч, а *зим*, које је стари локатив без приједлога, подложно је, поред акценатских, и законитостима морфолошке аналогије, због тога што је таквѡ формѡ и локатив са приједлозима. Овдје је због тога обичније *зим*, а опозиција је успостављена самим тим што локатив без приједлога више не функционише.

4. Ово су само неки односи према којима се могу утврдити извјесне законитости које уређују односе између прилога и њима блиских категорија.

Мотивисани прилози у корелацији су са другим врстама ријечи, због чега закључке о томе на који начин и у којој мјери прозодијске карактеристике утичу на њихово функционисање треба провјеравати посматрајући акценат тих других ријечи. Такви гласовни скупови и јесу прилози због тога што их њихова функција одваја од других врста ријечи са којима су у директној логичкој вези када су им значење и облик у питању. Ма колико била изражена тежња за очувањем карактеристика исте морфеме у различитим условима остваривања, потреба за успостављањем дистинкција, због функционисања језика, веома је изражена, па се оне и успостављају, и то на различите начине.

Спецификација се може вршити функционисањем друге ријечи, потпуно другачијег гласовног скупа, који представља исти семантички садржај, нпр. однос *брзо* доћи ~ *чврсто* парипче, затим на плану измјене сегментнога слоја, када је изражена формална разлика у извјесном степену, какав је нпр. однос *мањѡ* пити ~ *мањѡ* д^чјете, *друкчије* се радѡ ~ *друкчијѡ* је тѡ и сл., јер придјеви уопштавају *о*, које се у овој позицији никада не јавља у прилога). Тада акценат не функционише

као диференцијално обиљежје, па су и повећане могућности његових разноликих фонетских манифестација.

Када акценат постаје средство за успостављање опозиције, његово функционално оптерећење је израженије, па је стабилан барем у једном од корелата. Мноштво је примјера у којима прилог и придјев одвајају само прозодијска обиљежја, а стабилне разлике у погледу прозодијских карактеристика значе првенствено и давнашње остваривање прилога и стару спецификацију акцента, нпр. *леио* ~ *леио*, *лако* ~ *лако* и сл. Но, некада придјев и прилог имају исти акценат: *чудно*, *чудновасио* ~ *чудно*, *чудновасио*.

Треба имати у виду да су придјевни, посебно не из свих придјевских типова, немају наспрам себе остварену прилошку јединицу. Одговарајући семски потенцијал придјевске лексеме условљава могућност функционисања и прилошке употребе. А када се она оствари, логично је да у почетку придјев и прилог раздваја само њихова функција, а да је остало све исто, па и акценат. Прозодијске карактеристике ријечи нису нужно диференцијално обиљежје у српском језику, па раздвајања на плану прозодије не морају бити остварена. Спецификација у погледу прозодијских карактеристика, у случајевима када то захтијева семантика, најчешће се постиже усвајањем акценатских модела придјевских типова у којима на тај начин успостављена опозиција већ функционише.

5. Произлази да акценти јесу значајни за фонологију ријечи, али увијек треба имати у виду да је супрасегментни ниво другостепеног значаја у односу на сегментни (уосталом, без њега и није могућ), да може бити додатно средство диференцијације, па је онда мање стабилне реализације. Ипак, када опозиција на плану сегмената не функционише, акценат се често појављује као једини семантичко-диференцијални знак, те поред основне, кулминативне функције, има и функцију успостављања опозиција.

Литература

Белић 1914: Александар Белић, *Акцентајске студије*, Београд.

Белић 1972: Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. I: Речи са геклинацијом*, Београд.

Вуковић 1940: Јован Л. Вуковић, *Акцентаи говора Пиве и Дробњака*, Српски дијалектолошки зборник, књ. X, Београд.

Вукушић 2007: Stjepan Vukušić, Ivan Zoričić, Marija Grasselli-Vukušić, *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Даничић 1925: Ђуро Даничић, *Српски акценати*, Београд - Земун.

Дешић 1976: Милорад Дешић, *Зайаднобосански ијекавски говори*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXI, Београд.

Драгичевић 1988: Милан Драгичевић, *Акцентаи придјева у говору ијекаваца села Бироваче*, Јужнословенски филолог XLIV, Београд.

Николић Б. 1966/67: Берислав М. Николић, *Упутник за испитивање акцената у шикоавским говорима*, Јужнословенски филолог XXVII/1-2, Београд.

Николић Б. 1970: Берислав М. Николић, *Основи млађе новошикоавске акцентуације*, Библиотека Јужнословенског филолога, НС I, Београд.

Николић М. 1972: Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, Српски дијалектолошки зборник XIX, Београд.

- Николић М. 1991: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXXVII, Београд.
- Окука 1983: Miloš Okuka, *Govor Rame*, Sarajevo.
- Пецо 1964: Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, Српски дијалектолошки зборник XIV, Београд.
- Пецо 1967: Асим Песо, *Акцент*, Informator o savremenom književnom jeziku sa rečnikom, Београд.
- Рамић 2010: Никола Рамић, *О акценци једносложних придева*, Српски језик XV, Београд.
- РСАНУ 1959-2006: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ – Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд.
- РМС 2007: *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад.
- Упитник БХ 1976: *Упитник за испитивање bosansko-hercegovačkih govora*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo.
- Пешикан 1969: Митар Пешикан, *О основима шиокавске акценцуације*, Јужнословенски филолог XXVIII/1-2, Београд.
- Упитник САНУ р.в.: *Упитник за srpskohrvatski/hrvatskosrpski dijalektološki atlas*, Међакадемијски одбор за дијалектолошке атласе, САНУ (радна верзија).

ACCENT OF ADVERBS IN SERBIAN SPEECHES OF SOUTH-WESTERN BOSNIA

Summary

The aim of this paper is to present the status of accents in the category of adverbs in Serbian ijekavian speeches of South-Eastern Bosnia. Special emphasis is placed on the need to interpret the prosodic characteristics of adverbs concerning their semantic-functional closeness with other parts of speech, namely adjectives. Certain regularities are established, which regulate the relations between adverbs and categories related to adverbs, i.e. forms of specifications regarding prosodic characteristics in cases when a semantic requirement exists and when the opposition on the segmental level is not operational.

Nikola Ramić